

лися. Однак збитки є самостійним поняттям по відношенню до поняття шкоди, тому помилковим було визначати збитки через категорію шкоди.

Д. І. Мейєр визначав збитки як зменшення чи знищення цінності майнового права [12, с. 216]. На думку вченого, збитки можуть включати два елементи: речові збитки, коли суб'єкт порушеного права стає біднішим, а також вигоду чи інтерес, яких суб'єкт порушеного права позбавляється, не потерпаючи при цьому речових збитків і не стаючи біднішим [12, с. 216]. Тобто йшлося про реальні збитки та упущену вигоду. Однак науковець відшкодування упущеної вигоди ставив у залежність від реальних збитків: упущена вигода відшкодується тільки тоді, коли відсутні реальні збитки. При такому підході потерпіла особа не була захищеною повною мірою – не дотримувався принцип повного відшкодування шкоди (на засадах якого здійснювалося відшкодування шкоди ще за рабовласницьким римським правом).

Не визначаючи поняття збитків, К. П. Победоносцев правильно розкривав зміст їх видів: реальна шкода – це позитивні збитки, тобто будь-яке погіршення, зменшення цінностей і сил, будь-яке псування майна, а упущена вигода – втрачений дохід, який можна було вилучити або одержати з майна [13, с. 545].

Таким чином, незважаючи на незначні розбіжності у підходах до значення шкоди у різні кодифікаційні періоди, загальні засади їх деліктного права мають багато спільного (способи, принципи відшкодування шкоди). Це пояснюється спільним корінням їх правової доктрини – римським приватним правом. При цьому рецепція ідей римських юристів втілювалася не лише до законодавчих актів, а й до цивільно-правової доктрини (з другої половини XIX ст. почався активний її розвиток на засадах римського приватного права).

The comparative analysis of loss as terms of origin of delict obligations is conducted under the Byzantium, Lithuanian-Polish, Ukrainian, Russian legislation of Ukrainian earth of XVI - XIX of centuries. Drawn conclusion about influence of ideas and positions of the Roman private law on forming of category "loss" at the delict obligations of Ukraine through the Byzantium, Russian, German, Lithuanian, Austrian, Polish right.

Проводится сравнительный анализ вреда как условия возникновения деликтных обязательств по литовско-польскому, украинскому, российскому законодательству украинских земель XVI-XIX веков. Делается вывод о влиянии идей и положений римского частного права на формирование категории «вред» в деликтных обязательствах Украины через российское, немецкое, литовское, австрийское, польское, французское право.

РОЗРОБЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ-ЕМІГРАНТІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ХХ СТ.

Шевченко О. М.,

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

У статті проаналізовано наукові концепції українських вчених-емігрантів міжвоєнного періоду ХХ ст. з проблем взаємодії і взаємовпливу правової держави і громадянського суспільства.

Ключові слова: правова держава, громадянське суспільство, демократія, місцеве самоврядування, громада, громадянські і політичні свободи, етичні засади суспільства.

Процес формування сфери громадського життя в Україні протягом століть був пов'язаний з поширенням ідей демократизації суспільства. В суспільній думці відстоювались громадянські свободи, віра в людину та її

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Дигесты Юстиниана* : в 8 т. / [Пер. с лат. А. И. Солопова, Д. А. Литвинова, Л. Л. Кофанова и др.]; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2002. – Т. II. – 2002. – 622 с.
2. *Гражданский кодекс* Франции (Кодекс Наполеона) / [Пер. с франц. В. Захватаев]/ Отв. ред. А. Довгерт. – К., 2006. – 1008 с.
3. *Гражданское уложение* Германской империи. – СПб.: Типография Правительствующего Сената, 1898. – 503 с.
4. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях* / [Уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.] / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – Т. 1. – 1168 с.
5. *Дигесты Юстиниана* : в 8-и т. / [Пер. с лат. Ю. В. Пущаев, Д. А. Литвинов, Н. Ю. Чехонадская, А. Д. Рудоквас и др.]; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2002. – Т. VI. Полутом 1. – 2005. – 721 с.
6. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях* / [Уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.] / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – Т. 2. – 1240 с.
7. *Шершеневич, Г. Ф.* Курс гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – Тула: Автограф, 2001. – 720 с.
8. *Дигесты Юстиниана* : в 8-и т. / [Пер. с лат. Ю. В. Пущаев, А. А. Новиков, И. Е. Ермолова, А. Д. Рудоквас и др.]; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2002. – Т. III. – 2003. – 780 с.
9. *Пухан И.* Римское право (базовый учебник) / И. Пухан, М. Поленак-Акимовская; [Пер. с македонского В. А. Томсинова и Ю. В. Филиппова]; под ред. В. А. Томсинова. – М., 2000. – 434 с.
10. *Дормидонтов, Г. О.* Система римского права. Обязательственное право: конспект лекций / Г. О. Дормидонтов. – Казань: Типография Я. Н. Подземского. – 184 с.
11. *Дигесты Юстиниана* / [Пер. с лат. А. В. Щеголев, А. Л. Смышляев, А. В. Марей и др.]; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2002. – Т. VII. Полутом 2. – 2005. – 564 с.
12. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право. По исправленному и дополненному 8-му изданию, 1902. – Изд. 3-е, испр. – М.: Статут, 2003. – 831 с. («Классика российской цивилистики»).
13. *Победоносцев К. П.* Курс гражданского права / К. П. Победоносцев; под ред. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – Т. 3. – 608 с. (Классика российской цивилистики).

можливості, визнавалася взаємна відповідальність між державою та громадянами, що має зумовлюватися правом. Тобто фактично проголошувалися засадничі принципи взаємодії та взаємовпливу правової держави і гро-

мадянського суспільства, визначалися законні межі втручання державної влади у приватну сферу життєдіяльності особи. Відповідні питання плідно розроблялися та знайшли своє відображення у працях українських вчених-емігрантів міжвоєнного періоду ХХ ст., таких як: М. Грушевський, Р. Лащенко, С. Шелухін, С. Дністрянський, В. Старосольський, В. Липинський, О. Ейхельман, О. Бочковський та інших, які збагатили українську наукову скарбницю, працюючи в той час на території Австрії (Український соціологічний інститут у Відні), Чехословаччини (Український вільний університет у Празі, Українська господарська академія в Подебрадах) і Німеччини (Український науковий інститут в Берліні).

Методологічною основою праць українських вчених-емігрантів народницького напрямку (М. Грушевський, Р. Лащенко, С. Шелухін), що досліджували проблеми як реалізації індивідуальних прав особи, так і колективних прав етнонаціональних спільнот, стали ідеї народників ХІХ ст. та М. Драгоманова, російської філософії природного права, соціальна теорія солідарності Е. Дюркгейма, теорії взаємовпливу науки про державу і психологію народів В. Вундта, західноєвропейські федералістичні теорії правової держави. Приділяючи значну увагу дослідженням розвитку громад і громадського життя як основи суспільного поступу та національної консолідації українського народу, вчені-емігранти концентрували свій науковий інтерес на демократичних традиціях, притаманних українського народу, історико-правових підставах останнього мати власну республіканську державу, акцентуючи увагу на тому, що найважливішим критерієм історичної оцінки позитивної державної творчості української нації є саме демократизм та народний добробут. У своїх концепціях вчені-народники визначали людину як самоцілну вартість, розглядали право кожної окремої людини та право народу взагалі вищим від права держави.

Зокрема, у своїх працях Михайло Грушевський, досліджуючи суспільно-політичне життя українського народу в різні історичні періоди як окремої етнокультурної одиниці, розвиває ідеї, викладені ним у власній праці «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904), відстоюючи демократичні ідеї, обґрунтовуючи історико-правові підстави права українського народу на самостійність та власний державний устрій. Успішний національний розвиток українського народу вчений розглядав як складову частину загальної проблеми перетворення старої бюрократичної централізованої Росії у вільну правову державу. Саме Російська федеративна республіка, що буде створена на демократичних засадах, стане запорукою вільного розвитку українського народу у політичному та національному сенсі, забезпечить як права національних меншин, так і державного права українському народу шляхом федерації, або ж повної незалежності української держави. Важливим аспектом демократизації суспільного життя в Україні вчений вважає здійснення широкого місцевого самоуправління, підтримка ініціатив як окремої людини, так і загалом громадянства. Практичним втіленням ідеї місцевого самоврядування мали стати й дрібні земські одиниці (місцеві ради), в компетенції яких перебували економічні, просвітницькі та культурні

справи, право делегувати своїх представників до місцевої адміністрації, представляти інтереси всіх національних меншин. Загальне керівництво в державі мав здійснювати український сейм, до якого ввійдуть представники всіх партій, течій та національних груп. Цей сейм стане основним законодавчим органом України в її етнічних межах щодо всіх справ, окрім тих, які перебуватимуть у компетенції загальнодержавного парламенту та міністерств федерації: питання війни, миру, міжнародні угоди, спільне командування військовими силами, єдину фінансову систему, митницю, нагляд за поштою, телеграфом та залізничним транспортом, збереження певних принципів охорони прав національних меншостей [1].

Пріоритетність інтересів народу, суспільства над інтересами держави М. Грушевський обґрунтовує також у своїх працях «Початки громадянства. Вступ до генетичної соціології» та «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання».

Значне місце ідеї народоправства як історичної традиції українського народу посідають у наукових працях учня М. Володимирського-Буданова і В. Антоновича правознавця Ростислава Лащенка, що емігрував до Праги.

Досліджуючи переважно історію української державності та політико-правових форм державного устрою, що створювались українським народом, вчений оцінює кожне явище з точки зору державних інтересів України. У своїй праці «Лекції по історії українського права», що побачила світ у Празі в 1923 – 1924 роках, Р. Лащенко зазначає, що характерними ознаками української державності, що розвивається на українських землях, є народоправство, демократизм, свобода, відсутність замкнених станів, а сама «ідея права на Україні завше зливалася в поглядах народних з ідеєю рівності, братерства... український народ зберіг і заховав у непорушності і чистоті старовинно-слов'янську уяву про право як про правду» [2, с.15]. Серед основних засад київсько-руської державності вчений називає: 1) ідею народоправства, що реалізувалася у співвідношенні двох органів влади: віча і князя; 2) ідею децентралізації влади і автономії громад, місцевого самоуправління; 3) виборність влади (старці, сотські, десятські, земельний суд і т.д.), яка існує паралельно з князівськими органами влади; 4) договірний характер юридичних прав, норм і принципів між органами влади (віче і князь, договори князів між собою, договори князів з землями); 5) в думувіраті «державна – народ» народ посідає визначальне місце; 6) народ сам творить своє право, якому підлягають і князі; 7) відсутність замкнених станів та політична рівноправність, незважаючи на існування економічної нерівності між окремими верствами. Вчений вважає, що «лише при вільному виявленню всіх своїх творчих сил народ може високо піднести і своє культурне життя; а вільне виявлення всіх творчих сил народу нашого може забезпечити лише така форма державного ладу, яка відповідає правним думкам, правним традиціям і взагалі правним ідеалам українського народу» [2, с.145 – 146].

З народницьких позицій обґрунтовував сутність громадського життя українського народу як окремої етнокультурної одиниці і учень В. Антоновича Сергій Шелухін. Демократизм і народоправство на українських землях загалом, на думку вченого, може реалізуватися тільки за умови встановлення повновладдя Всенародних зборів обранців

народу, забезпечення громадянських і політичних свобод кожного. Верховна влада в Україні повинна ґрунтуватися на таких принципах: 1) народного суверенітету, 2) верховенства народу у демократичній республіці. С. Шелухін зазначав, що «пануючі питання про людську особу, її стан в державі і в суспільстві, їхні взаємовідносини і ступінь їхньої свободи й взаємин повинні регулюватися законом про народності в державі, про права громадян, права народностей» [3, с. 405], що і становитиме важливу засаду ствердження правової держави на українських землях. Відстоюючи ідею необхідності самостійної суверенної української держави, вчений зазначає, що саме вона створить умови для задоволення потреб громадян, ґрунтуючись на власному праві. А саму правову державу визначає як громадський союз, вищу форму організації вільних людей на власній території, що керується власним законодавством. «Основний елемент держави, – пише він, – народ. Без нього не може бути держави. Народ в державному смислі як основний елемент її – це не пануюча чи привілейована народність, або класи чи партія, а вся державно-правова одноцільність підданих – громадян» [4, с.148].

У працях представників консервативного напрямку в еміграції (В. Липинський, В. Кучабський), які, розробляючи теорію державності України, критично ставились до ліберально-демократичних засад суспільного ладу, доводилась необхідність монархічного ладу для України, обґрунтовувався пріоритет саме інтересу держави над інтересом нації, яка розглядалася як територіальне об'єднання громадян (незалежно від їх національного походження, релігії, мови), яких об'єднала державна приналежність до України.

Зокрема, В. Липинський, розробляючи свою концепцію державних перетворень, ґрунтуючись на працях вчених польської консервативної історико-політичної школи (Й. Шуйського, В. Калинки, С. Тарнавського, В. Яворського), німецької політичної історії (Л. фон Ранке), ранніх теоріях соціального конфлікту (Л. Гумплович, Ф. Оппенгеймер, Г. Ратценгофер) тощо, дійшов висновку, що в новітню добу є три основні форми організації суспільного життя в Україні: 1) демократія з республікою; 2) охлократія з диктатурою; 3) класократія з правовою – «законом обмеженою і законом обмежуючою» – монархією. Аналізуючи їх у своїх працях «Листи до братів-хліборобів», «Релігія і церква в історії України», вчений вважає найбільш придатною для розв'язання проблем українського державного будівництва третю форму організації суспільного життя. Вказуючи на негативні сторони демократичної республіки, В. Липинський, зокрема, зазначає, що «влада народу мусить бути обмежена точно означеними правами монарха, персоніфікуючого собою цілу націю і цілу Державу, – так само як влада монарха мусить бути обмежена точно означеними політичними правами народу. Я не демократ тому, що люблю народ, але не живу з «народної любові», і не вірю в те, щоб правда і добро ішли від розпалених агітаторами хвилевих пристрастей випадкової арифметичної більшості, а навпаки, вірю в досвід історії людства, який вчить, що всі громадські цінності були завжди сотворені уміючою панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою та непохитною в своїх переконаннях меншістю» [5, с. 8]. Та й загалом гасла демократії

і громадянського суспільства В. Липинський вважає не на часі, застерігаючи, що вони можуть мати фатальні наслідки для українського руху.

Вчений вважає, що соціальна диференціація суспільства має існувати об'єктивно. Ототожнення українства з самим тільки «громадянським народним суспільством» не сприяє становленню незалежної української держави, адже відсторонює від державного будівництва верхні соціальні шари громадянства, найбільш інтелектуально здатні до втілення державних перетворень на практиці. Саме тому, на думку В. Липинського, необхідне ствердження всередині українського громадянства традиційних консервативних соціальних верств, які фактично мають взяти на себе тягар української державної влади, без чого становлення міцної української держави неможливе. Важливою передумовою перетворення української недержавної нації в державну вчений вважає просвітницьку діяльність політичної еліти з пропагуванням відповідних ідей серед українського загалу.

У своїй праці «Релігія і церква в історії України» особливу увагу вчений приділяє також ролі особи, етичним засадам суспільства в становленні національної держави. Людина розглядається вченим, у першу чергу, як самостійна самоцінна вартість, відзначається важливий вплив етичних засад суспільства, що освячуються релігією в становленні незалежної української держави. Рівність прав різних конфесій в майбутній українській державі вчений розглядає як важливий чинник, який стабілізує суспільне життя в Україні. Для становлення зрілої державної нації «необхідний державний ідеалізм, опертий на релігії, церкві, вірі живій» [6, с.1].

Певний інтерес викликають погляди іншого представника консервативного напрямку в еміграції В. Кучабського, на теоретичній концепції якого позначилися світоглядні позиції В. Липинського, Ф. Мейнеке, С. Томашівського, німецьких геополітиків Ф. Рацеля та Р. Челлена.

Визнаючи у своїх працях пріоритет держави над суспільством, вчений вважає, що лише глибокі внутрішні державотворчі процеси в народі можуть спричинити створення національної держави, яку очолюватиме провідна політична верства, озброєна державною суверенною ідеєю. Забезпечення реалізації прав людини в державі В. Кучабський пов'язував з визнанням суспільством релігії, моралі, адже «здійснення правотворчості і законності можливе лише на такому громадському ґрунті, який глибоко пересякнутий написаними заповідями моралі і честі» [4, с. 210]. Та й сама держава, на його думку, є продуктом духовності народу. Власне тому через призму морально-етичних засад, у напрямі європейської інтелектуальної і духовної традиції вчений аналізує забезпечення прав і свобод людини. Визначаючи європейськість як «ґрунт, з одного боку, індивідуалізму, з іншого – самосвідомої громадської дисципліни, яка виявилася в західноєвропейському почутті права, закону й обов'язку...І, власне, вся суть боротьби більшовиків проти «пересудів» і «буржуазної» – себто побудованої під західноєвропейськими впливами – культури в тому, щоб знищити все, що могло б розвивати в населення індивідуалізм і побудоване на ньому почуття права і закону, і щоб таким чином перетяти в того населення зв'язок між особистим, приватним життям і громадським, полі-

тичним. Щоб замість того розвинути в ньому покору для «колективного» інтересу, який рахується з одиницею лише постільки, поскільки це «доцільно, але не признає одиницю саму по собі ніякою цінністю» [7, с. 81–83]. Саме тому свобода розглядається як позитив у контексті відповідальності особи як суб'єкта суспільних відносин. Відновлення України відбудеться тільки тоді, коли завдяки змінам з'являться люди нового духовного і політичного типу.

Національно-державницький напрям української політології в еміграції представлений С. Дністрянським, В. Старосольським, О. Бочковським, О. Ейхельманом. Досліджуючи проблеми національно-визвольного руху українського народу, його демократичні традиції, вчені відстоювали ідеї домінування інтересу нації над державою, визнання права народу на самовизначення в межах власної етнічної території, в реалізації ідей демократії та республікансько-демократичної державності вбачали сенс майбутніх державних перетворень на українських землях, не відкидаючи при цьому можливості федеративних зв'язків з іншими народами.

Засновником національно-державницького напрямку в українській політичній науці був політолог і юрист С. Дністрянський, який, перебуваючи в еміграції в Празі, очолював Український вільний університет та його факультет права і політичних наук. Значний вплив на формування наукового світогляду вченого справили концепції В. Вундта, Г. Слінека, Г. Ерліха та Ф. Тонніса. Вже в одній з перших наукових праць вченого «Звичаєве право та соціальні зв'язки» (1902) були оприлюднені методологічні основи його теорії суспільних зв'язків. Вчений доводить первинність права щодо політики держави, що виникає з вже існуючих правних норм суспільного життя. Зокрема, С. Дністрянський вважає, що такі суспільні зв'язки як родина, рід, плем'я, народ і основні суспільні інституції – подружжя, договори, спадщина і т. д. не створені державою, а виникли із внутрішнього розвитку суспільства раніше останньої. Кожен з існуючих суспільних зв'язків, чи то органічні (родина, рід, плем'я, держава, народ), чи то організаційні (церква, класи, партії, товариства (вільні і примусові)) переслідує досягнення цілей, задля яких він утворився. Вони, до певної міри, є автономними (мають свою організацію, органи управління). Втручаючись у їх автономію, держава порушує в тому числі і закони соціальної етики і права, адже суспільні зв'язки, на думку вченого, являються самостійними носіями приватного права, мають свої права і обов'язки. Держава, будучи соціальним зв'язком найвищого типу, може сприяти чи протидіяти певним суспільним зв'язкам у їх діяльності. Межі втручання держави в справи останніх визначаються їх соціально-етичним змістом та цілями. Вчений вважає, що всі правові норми є також нормами соціально-етичними, проте тільки частина останніх визнана на державному рівні та створює правову основу діяльності держави як суспільного зв'язку. Крім того, держава сама ґрунтується на авторитеті певних суспільних зв'язків, які визнаються найвищим критерієм істини, адже створилися та діють на основі загальноновизнаних моральних норм, генетично характерних цим зв'язкам протягом століть. Базовою ознакою права є справедливість, форма і зміст якої змінюються на кожному етапі історичного розвитку [8, 9].

Погляди С. Дністрянського щодо органічних суспільних зв'язків поділяв його учень В. Старосольський, значний вплив на формування наукового світогляду якого крім ідей свого вчителя справили політичні і соціальні теорії М. Грушевського, Г. Слінека, Л. Гумпловича, Ф. Тонніса, Р. Челлена, Ф. Мейнеке, Д. Мацціні, Ф. Оппенгеймера та Г. Ратценгофера.

В. Старосольський вважав націю самостійним центром інтересів, політичною спільністю людей, яка прагне до самостійності та вимагає передачі собі всіх компетенцій держави. Сприяти вирішенню проблеми удержавлення націй має, на думку вченого, загальна демократизація суспільства. Створення національної держави має відбуватися на засадах раціональної солідарності її громадян, спільності їх інтересів і цілей, їх волі усвідомлювати себе нацією і творити єдину організаційну цілісність. Щодо поняття правова держава, то в її основу покладено такі поняття як: народна суверенність і демократія як форма її здійснення, розподіл властей, природні права людини. Права особи мають бути найбільшою цінністю у правовій державі та громадянському суспільстві, вони є мірилом вартості всього законодавства.

Свій внесок в подальший розвиток питання в українській політичній науці зробив соціолог і політолог О. Бочковський, який перебував під значним впливом ідей і концепцій Т. Масарика, Ф. Тонніса, Г. В. Ф. Гегеля, Ф. Енгельса, С. Дністрянського, Е. Дюркгейма. В Празі побачили світ його праці «Нарід – собі», «Вступ до націології», «Національне пробудження, відродження, самовизначення».

Характеризуючи процес переходу етногенезу в націогенез (тобто перетворення народу як етнічного матеріалу в націю, яка є окремою суспільно-культурною індивідуальністю), вчений визнає пріоритет нації над державою. Серед важливих чинників, які сприяють розвитку процесу націогенезу, вчений називає: 1) ліквідацію атомістичної будови суспільства, спричинену поглибленням громадських взаємин між членами всіх суспільних груп, створенням громадських інституцій; 2) процес етногенезу, завдячуючи державі, поширюється на певну територію; 3) зародження капіталізму і демократії, що, сприяючи забезпеченню суспільної окремішності населення, усуває внутрішні суспільні бар'єри та забезпечує створення справжньої громадської спільності, активізації на історичній арені пасивних суспільних класів, таких як селянство, робітництво тощо, які стають повноправними членами національного організму; 4) органічність культурного розвитку, де культура не є аристократичним привілеєм, а поширюється на всі шари суспільства.

Розглядаючи націю як духовну спільність людей, визначальними чинниками постанови якої є прагнення до волі і національна свідомість, що проявляється найяскравіше в прагненні створення власної держави, вчений вважає, що метою українського народу має стати саме здобуття націократії (політичного самовизначення в окремій державі), яка повинна прийти на зміну церкві і державі, в здійсненні права українського народу на його самовизначення. Вироблення національної громадської одностайності має стати основою постанови майбутньої української держави, що, в свою чергу, сприятиме вирішенню інших питань демократичним шляхом.

Своєрідне місце в українській політичній науці займає О. Ейхельман, представник національно-державницького напрямку, вчений-правник, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка. Пов'язавши свою долю з Директорією, вчений опиняється в еміграції в Празі, де працює професором державного і міжнародного права юридичного факультету УВУ в Празі (1921–1943), а також адміністративного та міжнародного права економічно-кооперативного факультету Української господарської академії в Подєбрадах (1922–1936).

Будучи фаховим юристом, він складає перший (для Наддніпрянської України) проект конституції УНР. Саме відповідний проект та низка його політико-юридичних робіт, безперечно, є основою для аналізу його поглядів щодо взаємовідносин держави і громадянського суспільства.

Становлення правової держави вчений пов'язує з реалізацією ідей єдинокоронації, суспільно-державності та її незалежності. Децентралізація влади має законні підстави. Саму ж державу О. Ейхельман розглядає як «постійний, тривалий, спільно житловий устрій вільних людей-громадян на певній постійній території, упорядкований під головуванням найвищої одноосібної влади з активною участю громадян у відповідних формах з правом урядування у державі з метою найкращого по зможі задоволення духовних та економічних потреб всіх шарів населення країни і захисту внутрішньої і зовнішньої безпечності держави, але без жодної мети обмежувати у більш ніж потрібній мірі індивідуальну вільність громадян та їх вільних суспільних угруповань у їх господарському та духовно-культурному житті» [10, с.30]. Сутність держави розглядається ним у ракурсі угоди між громадянами, це як певний устрій вільних людей, де функціонують принципи індивідуального життя та вільного розвитку особи. Розкриваючи сутність правової держави, вчений обмежує сферу втручання держави у справи громадянського суспільства законом. Держава може втручатися в суспільне життя лише у тих межах, що забезпечують її безпеку, одночасно вона вже не може не визнати за суспільством самодіючого права на вільне життя, тому повинна створювати умови громадянам та суспільним об'єднанням створювати власні автономії. Саме для реалізації власних інтересів громадяни мають право утворювати громадські об'єднання.

Серед основних функцій держави вчений відзначає: регулювання зовнішньої політики, налагодження взаємовідносин між громадянством та державними інституціями, організацію офіційних державних установ. Важливою засадою державно-політичного життя він вважає активну позицію громадян щодо формування системи органів державної влади. Саме вільна і раціональна співпраця самого громадянства створює умови державності розвиватися на користь народу.

О. Ейхельман вважав, що держава існує «для громадян, для їх користі», а діяльність державної влади відбувається на етичних засадах з розумінням того, що вона відповідально виконує свої обов'язки на користь суспільства. Важливою ознакою правової держави є ефективні форми контролю за дотриманням законодавства, яке забезпечує реалізацію механізмів взаємної відповідальності держави і особи, правової відповідальності державних посадовців.

Принципи народного суверенітету і федералізму стали базовими для розробленого ним проекту Конституції УНР. Становлення держави відбувається на організованому та вільному суспільстві, рівних відносинах між державою і громадянством. Кожен в міру власних здібностей має бути допущеним до громадсько-державної роботи: «брати участь у вирішенні і виконанні громадських і політичних справ та праці в державі» [11, с.12]. Саме таке панування в державі організованого демократичного розуму і має забезпечити здійснення соціальної справедливості в суспільстві. Держава повинна існувати для народу, адже: «Народ – початок фундаменту. Держава – завершення для нього» [11]. Визнаючи право окремих національностей, які створили територіально об'єднані групи, мати свої самостійні незалежні держави (про що, зокрема, йдеться у «Меморандумі уряду УНР» (1921)), О. Ейхельман поєднує право на власну державність зі складною системою народоправства, вважаючи найбільш придатним для України державно-територіальний устрій за федеративним принципом, передачі якомога більшого обсягу управлінських функцій від держави до органів громадянського самоуправління, інститутів громадянського суспільства. Згідно з проектом конституції УНР адміністративно-територіальними одиницями в Україні мали стати окремі землі – держави, влада в яких функціонувала на засадах автономного громадянського самоврядування в справах, що не входили до компетенції федерально-державної організації. Місцеве самоврядування, на думку О. Ейхельмана, це окрема влада, що діє нарівні з урядовою виконавчою владою, є урядуванням у державі, по місцевих справах у своїй особливій автономній сфері, що діє під загальною владою законів. Нормативно-правові акти земельної влади повинні були відповідати законодавству федеральної влади. Об'єднання земель утворюватиме єдину федеративну республіканську українську державу, в якій волевиявлення народу може реалізовуватись шляхом внесення конституційних змін через всенародний референдум, участі земель у формуванні п'яти гілок (установчої, законодавчої, виконавчої, судової, контрольної) центральної державної влади та конкретних державних справах. Важливу роль в організації місцевого самоврядування відводив О. Ейхельман громадянам, питанням забезпечення особистих громадських і політичних свобод, а також виконання громадянами і урядовцями всіх ступенів своїх обов'язків.

Держава на законодавчому рівні повинна гарантувати невід'ємні права та обов'язки громадян, які б відповідали головним демократичним вимогам часу, надавати цілий спектр соціальних гарантій (охороняти як фізичну, так і розумову працю, людське здоров'я, життя, громадянам має гарантуватися матеріальна підтримка у разі хвороби, втрати працездатності, старості. «На кожного громадянина покладається моральний обов'язок використовувати свої духовні та фізичні сили для загального блага» [11, с. 87].

Загалом, науково-теоретичні напрацювання українських вчених-емігрантів міжвоєнного періоду ХХ ст., успадкувавши гуманістичні традиції західноєвропейської, російської та вітчизняної науки, збагатили світову політичну науку розмаїттям підходів дослідження проблем правової держави та громадянського суспільства. Їх політико-

юридичні концепції враховують притаманні українському народові державно-національні традиції, український менталітет, який відзначається своєрідністю українського індивідуалізму, його тісною пов'язаністю з поцінуванням групи, громади, спільного життя. Ключовим значенням в концепціях реалізації прав і свобод людини та громадянина в їх працях є визнання верховенства права, встановлення юридичної рівності всіх громадян. Принцип вільного розвитку особи, її захищеності державою став важливою засадою наукових доктрин вчених.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче Україна. – Відень, 1917.
2. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – Прага, 1923. – Ч.1.

In the article scientific conceptions of the Ukrainian scientists-emigrants of intermilitary period of XX century are analysed from the problems of cooperation and vzaemovplivu of the legal state and civil society.

В статтє проанализированы научные концепции украинских ученых-эмигрантов межвоенного периода XX ст. из проблем взаимодействия и взаимовлияния правового государства и гражданского общества.

3. Шелухін С. В справі проектів про майбутній лад на Україні // Воля. – 1920. – Т. 2 – Ч.11-12.
4. Цит. за: Потульницький В. Нариси з української політології (1819 – 1991). – Київ: Либідь, 1994.
5. Литинський В. Релігія і церква в історії України. – Філадельфія, 1925.
6. Литинський В. «Нова зоря» і ідеологія гетьманців // Діло. – 1929. – 18 липня. – Ч.157.
7. Кучабський В. Більшовизм і сучасне завдання українського Заходу (національно-політичні замітки). – Львів, 1925.
8. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. – Прага, 1923. – С. 9–37.
9. Дністрянський С. Нова держава. – Відень, Прага, Львів, 1923.
10. Ейхельман О. Енциклопедія права. Курс читання проф. О. Ейхельмана на I семестрі економічно-кооперативного відділу Української Господарської академії в ЧСР. – Подєбради, 1923.
11. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів Української Народної Республіки. – Київ-Тарнів, 1921.